rak neşre hazırlamıştır. **5.** *ʿUkūdü'l-fâtiḥa.* Hz. Peygamber'in sîretine dair yaklaşık 4000 beyitlik bir eser olup Medine'de kaleme alınmıştır. Bu esere kendisinin yazmaya başladığı, ölümü üzerine oğlu Muhammed tarafından tamamlanan beş ciltlik şerhin ilk cildi basılmıştır (Fas, ts.). **6.** *Ḫuṭab cumaʿiyye.* Mevlây Süleyman'ın isteği üzerine yazılan eser konuları *İḥyâ'ü ʿulûmi'd-dîn*'den seçilen hutbelerden ibarettir (Rabat, el-Mektebetü'l-Haseniyye, nr. 6490). **7.** *eş-Şemerü'l-müh-teṣar fî ravżi'l-Muḫtaṣar.* Teftâzânî'nin *Telḫîṣü'l-miftâḥ*'a yazdığı *Şerḥu'l-Muḫtaṣar* üzerine kaleme aldığı bir hâşiyedir (Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 518). **8.** *Maḳṣûre fî ʿilmeyi'l-ʿarûż ve'l-ḳavâfî.* *Ḥazreciyye*'ye nazîre olarak yazılmıştır (*a.g.e.*, II, 875).

İbnü'l-Hâcc'ın kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: *Taʿlîḳ ʿalâ Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî, Ḥâşiye ʿalâ Tefsîri Ebi's-Suʿûd* (*Merâḳı'ş-şuʿûd ʿalâ Tefsîri Ebi's-Suʿûd*, tamamlanmamıştır), *Ḥâşiye ʿalâ Tefsîri'l-Beyżâvî, Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi'l-Maḥallî ʿalâ Cemʿi'l-cevâmiʿ, Naẓmü'l-Ḥikemi'l-ʿAṭâ'iyye, Buġyetü'l-erîb fî uṣûli'd-dîn* (muhtemelen *Urcûze fî ʿilmi'l-kelâm* ile aynı eserdir), *İmtâʿu'l-esmâʿ bi-taḥrîri mâ ültibise min ḥükmi's-semâʿ, Riḥle Ḥicâziyye* (eserlerinin bir listesi için bk. Abdüsselâm b. Abdülkâdir b. Sûde, VII, 2499; *ed-Dîvânü'l-ʿâm*, neşredenin girişi, I, 10-12).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Hâc es-Sülemî, *ed-Dîvânü'l-ʿâm* (nşr. Ahmed el-Irâkī), Fas 1995, neşredenin girişi, I, 7-17; Abdülkebîr el-Fâsî, *Tezkiretü'l-muḥsinîn bi-vefeyâti'l-aʿyân ve ḥavâdiṡi's-sinîn* (*Mevsûʿatü aʿlâmi'l-Maġrib* içinde, nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1996, VII, 2500; Abdüsselâm b. Abdülkâdir İbn Sûde, *İtḥâfü'l-müṭâliʿ bi-vefeyâti aʿlâmi'l-ḳarni'ṡ-ṡâliṡ ʿaşer ve'r-râbiʿ* (a.e. içinde), VII, 2499; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 264, 518; II, 874-875, 882; Abbas b. İbrâhim, *el-İʿlâm*, III, 117-129; VI, 303-308; Abdullah Kennûn, *en-Nübûġü'l-Maġribî fi'l-edebi'l-ʿArabî*, Beyrut 1395/1975, I, 306-307; Hacvî, *el-Fikrü's-sâmî*, II, 300; Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, I, 292, 540-541; II, 622, 847, 1041; Abdülazîz Binabdullah, *Maʿlemetü'l-fıḳhi'l-Mâlikî*, Beyrut 1403/1983, s. 62-63, 81, 124; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), II, 275; Muhammed b. Tâvît, *el-Vâfî bi'l-edebi'l-ʿArabî fi'l-Maġrib*, Dârülbeyzâ 1404/1984, III, 875-876; Fevzî Abdürrezzâk, *el-Maṭbûʿâtü'l-ḥaceriyye fi'l-Maġrib*, Rabat 1406/1986, s. 26, 41, 45, 61, 68, 79, 97; Muhammed el-Menûnî, *el-Meṣâdirü'l-ʿArabiyye li-târîḫi'l-Maġrib*, Muhammediye 1410/1989, II, 25-26, 39-40, 55, 57, 72-73, 77, 81; Muhammed b. Abdullah et-Telîdî, *Türâṣü'l-Meġâribe fi'l-ḥadîṡi'n-nebevî*, Beyrut 1416/1995, s. 107, 155, 290.

 AHMET ÖZEL

İBNÜ'L-HÂCİB
(ابن الحاجب)

Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus (ö. 646/1249)

Arap gramerine dair *el-Kâfiye* ve *eş-Şâfiye* adlı eserleriyle tanınan dil âlimi ve Mâlikî fakihi.

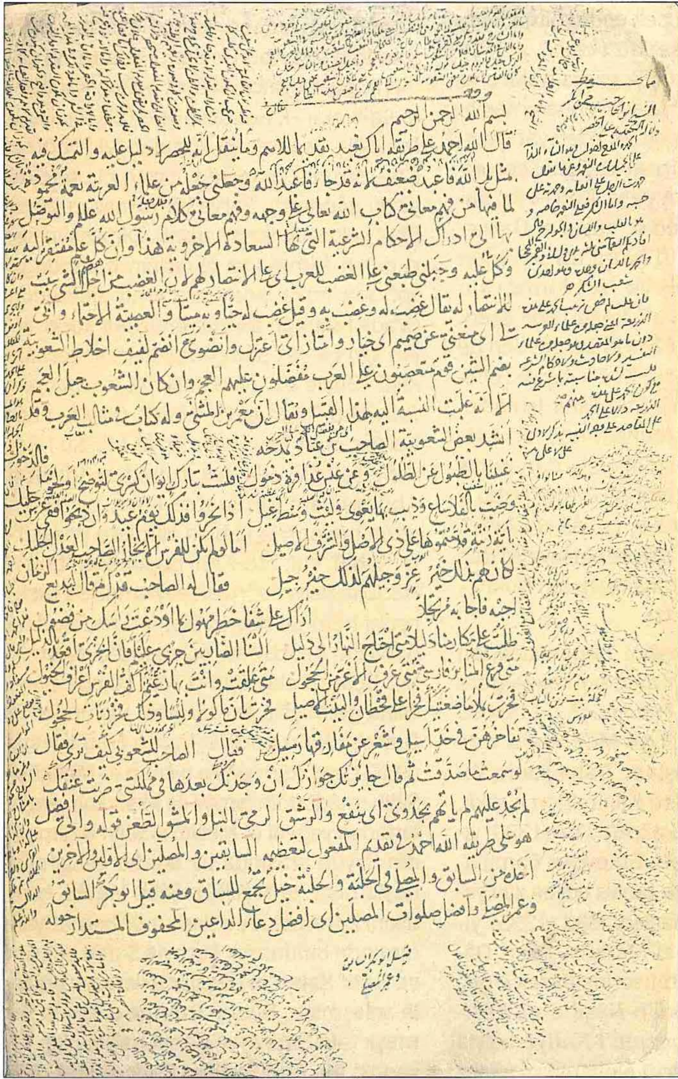
570'te (1175) Mısır'ın Yukarı Saîd bölgesinde Kûs'a bağlı İsnâ kasabasında doğdu. Ailesi aslen Tiflislidir. Babası, Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin dayısının oğlu Kûs Emîri İzzeddin Mûsek es-Salâhî'nin hâcibi idi. Bu görevinden dolayı oğlu İbnü'l-Hâcib lakabıyla anılmıştır. Ca'fer b. Sa'leb el-Üdfüvî, İbnü'l-Hâcib'in babasının hâcib olmadığı, ancak emîrler ve devlet erkânı ile arasının iyi olduğu, küçük yaşta yetim kalan Ebû Amr'ın bakımını hâciblerden biri üstlendiği için onun İbnü'l-Hâcib lakabıyla anıldığı şeklindeki bir rivayeti kaydettikten sonra bunun pek doğru olmadığını söyler (*et-Tâliʿu's-saʿîdü'l-câmiʿ*, s. 356). Babasıyla birlikte küçük yaşta Kahire'ye giden İbnü'l-Hâcib, burada Muhammed b. Ömer el-Bennâ'dan dil ve edebiyat dersleri aldı. Kâsım b. Fîrruh eş-Şâtıbî'den *et-Teysîr* ve *eş-Şâṭıbiyye*'yi, Ebü'l-Fazl Bahâeddin Muhammed b. Yûsuf el-Gaznevî'den *el-Mübhic fi'l-ḳırâ'âti's-semân ve ḳırâ'ati'l-Aʿmeş ve İbn Muḥaysın ve İḫtiyârı Ḫalef ve'l-Yezîdî* adlı eseri, Ebü'l-Cûd Gıyâs b. Fâris el-Lahmî'den de kırâat-i seb'ayı okudu. Ebü'l-Kāsım Hibetullah b. Ali el-Bûsîrî, Ebû Tâhir İsmâil b. Sâlih b. Yâsîn, Ebû Muhammed İbn Asâkir, Fâtıma bint Sa'd el-Hayr'dan hadis ilimlerini, Ebû Mansûr el-Ebyârî, Ebü'l-Hasan Şemseddin Ali b. İsmâil el-Ebyârî, İbn Cübeyr, Halîl b. Saâde el-Huveyyî'den fıkıh ve fıkıh usulü tahsil etti; İbn Nukta'dan hadis rivayet etti.

İbnü'l-Hâcib, tahsilini tamamladıktan sonra *el-Emâlî*'sindeki bir kayda göre (nşr. Hâdî Hasan el-Hammûdî, I, 143) 609 (1212) yılında Fâzıliyye Medresesi'nde ders okutmaya başladı. Daha sonra Dımaşk'a gitmek üzere Kahire'den ayrıldı. Birkaç ay Kudüs'te kalıp 617'de (1220) yılında Dımaşk'a ulaştı. Emeviyye Camii'nde Mâlikî mezhebine tahsis edilen zâviyede ders vermeye başladı. 633 (1235) yılında Kerek Emîri el-Melikü'n-Nâsır Dâvûd b. Îsâ'nın daveti üzerine Kerek'e gitti. Burada el-Melikü'n-Nâsır'a *el-Kâfiye*'sini, *el-Vâfiye naẓmü'l-Kâfiye* adıyla manzum hale getirip okuttuktan sonra Dımaşk'a döndü. Ebû Şâme, İbnü'l-Hâcib'in daha önce de birkaç defa Dımaşk'a gittiğini ifade etmektedir (*eẕ-Ẕeyl ʿale'r-Ravżateyn*, s. 182).

Eğitim ve öğretimle meşguliyeti dışında Dımaşk'a geldiği 617 (1220) yılından ayrıldığı 638 (1240) yılına kadarki hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan İbnü'l-Hâcib'in kaynaklarda bu tarihler arasında meydana gelen üç olay münasebetiyle adı geçmektedir. Bunlardan biri 628'de (1230) meydana gelmiş, İbnü'l-Hâcib, Dımaşk'taki Şâfiî fakihlerinden İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî ve İzzeddin İbn Abdüsselâm ile birlikte ibâha, fâsıklık ve namazın terkiyle ilgili söz ve davranışlarından dolayı Şeyh Ali b. Hasan Harîrî'nin katline fetva vermiştir (Kütübî, III, 9). Diğer bir olay da şudur: Dımaşk Emîri el-Melikü'l-Eşref Mûsâ zamanında emîrin çocukluk arkadaşı olan Hanbelî mezhebine mensup bazı kimseler İzzeddin İbn Abdüsselâm'ın Eş'arî olduğunu, tevhid inancına aykırı bazı sözleri ve düşünceleri bulunduğunu söylediler. Bunun üzerine emîr İzzeddin İbn Abdüsselâm'ı huzuruna çağırttı, gelmeyince şikâyet edilen konularla ilgili olarak kendisinden fetva istedi. İzzeddin de istenen konulardaki fetvayı Ehl-i sünnet inancına uygun bir şekilde yazıp gönderdi. Fetva bir ramazan günü iftar vaktinde emîre ulaştı. Dımaşk'ın ileri gelen âlimleri ve eşrafının bulunduğu sofrada fetva okununca emîr sinirlendi. Orada bulunan âlimler emîrden korktukları için bir şey söyleyemediler; sadece iki kişi, "Böyle bir ayda sultana yakışan affetmektir" demekle yetindi. Olaydan haberdar olan İbnü'l-Hâcib, el-Melikü'l-Eşref'e takdim edilmek üzere İzzeddin İbn Abdüsselâm'ı müdafaa eden bir fetva yazıp toplantıya katılan âlimlere imzalattı (Sübkî, VIII, 218-230). Bu hadise, İbnü'l-Hâcib'in hem doğruları söylemedeki cesaretini hem de devrin âlimleri nezdindeki mevkiini belirtmesi bakımından önemlidir. Üçüncü olay 638 (1240) yılında meydana gelmiştir. Bu tarihte, Eyyûbîler'in Dımaşk kolu emîrlerinden Ebü'l-Hayş (Ebü'l-Ceyş) künyesiyle bilinen el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin İsmâil ile Mısır kolu emîrlerinden yeğeni el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb arasında bir iktidar çekişmesi başlamıştı. el-Melikü's-Sâlih İsmâil, kendisini korumak ve askerî mühimmat yardımında bulunmak şartıyla Safed şehrini ve Şakīf Kalesi'ni Haçlılar'a vererek onlarla anlaşmıştı. Bunun üzerine o sırada Dımaşk'taki Emeviyye Camii hatibi olan İzzeddin İbn Abdüsselâm Emîr el-Melikü's-

Sâlih İsmâil'in adını hutbeden çıkardı; emîr de onu hapse attırdı (*a.g.e.*, VIII, 210). İbnü'l-Hâcib, İbn Abdüsselâm'ı bu olayda da destekledi ve onunla beraber hapse girdi (Ebü'l-Fidâ, III, 169; Yâfiî, IV, 114; İbnü'l-İmâd, VII, 406). Emîr bir süre sonra halktan gelen baskılar sonucunda onları hapisten çıkarıp evlerinde oturmalarını emretti, ardından da tamamen serbest bıraktı. Bu iki âlim 639 (1241) yılında Kahire'ye gitmek üzere Dımaşk'tan ayrıldı. İbnü'l-Hâcib, talebesi ve Kerek emîri el-Melikü'n-Nâsır Dâvûd b. Îsâ'nın yanında bir süre kaldıktan sonra Kahire'ye gitti. Ebû Şâme, İbnü'l-Hâcib'in Dımaşk'tan Mısır'a gidiş tarihini 628 (1230) olarak vermekteyse de (*ez-Zeyl ʿale'r-Ravżateyn*, s. 182) el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in Dımaşk emirliği 635-644 (1237-1246) yılları arasına rastlamaktadır.

İbnü'l-Hâcib Kahire'de Fâzıliyye Medresesi'ne müderris oldu. Dımaşk ve Kahire'de aralarında Ebü'l-Abbas İbnü'l-Müneyyir, Zeynüddin İbnü'r-Raâd, Kerek Emîri el-Melikü'n-Nâsır Dâvûd b. Îsâ, Şehâbeddin el-Karâfî, Abdülazîm b. Abdülkavî el-Münzirî, Abdüsselâm ez-Zevâvî, Abdülmü'min ed-Dimyâtî, Ebû Şâme el-Makdisî ve İbn Mâlik et-Tâî gibi âlimlerin de bulunduğu birçok talebe yetiştirdi. Ömrünün sonlarına doğru İskenderiye'ye giderek burada yerleşti. 26 Şevval 646 (11 Şubat 1249) tarihinde İskenderiye'de vefat etti ve Bâbülbahr'in dışında İbn Ebû Şâme'nin türbesi yakınına defnedildi. Mezarı günümüzde Ebü'l-Abbas el-Mürsî Mescidi'nin alt katındadır (Abdullah Mustafa el-Merâgī, II, 66). İskenderiye'de kadılık yapan öğrencisi Ebü'l-Abbas İbnü'l-Müneyyir onun için bir mersiye kaleme almıştır (Caʿfer b. Saʿleb el-Üdfüvî, s. 356). Ahlâk ve faziletiyle temayüz eden İbnü'l-Hâcib güvenilir bir dost ve mütevazi bir kimseydi. İlim ehlini çok severdi. Dımaşk emîrine karşı çıkan İzzeddin İbn Abdüsselâm'ı bundan dolayı desteklemiş, onunla beraber hapse girerek büyük bir vefa örneği göstermiştir.

İbnü'l-Hâcib'in *el-Îżâḥ fî şerḥi'l-Mufaṣṣal* adlı eserinin ilk sayfası (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5051)

Gramerle ilgili eserlerinin birçok yerinde nahivcilere muhalefet eden İbnü'l-Hâcib (İbn Hallikân, III, 250) şöhretini özellikle *el-Kâfiye*'sine borçludur. Bu kitap İslâm ülkelerinde çok meşhur olmuş, çeşitli âlimler eser üzerine şerh ve şerhlerine de hâşiyeler yazmıştır. Bununla beraber İbnü'l-Hâcib, Arap gramerinde bir ekol sahibi olmaktan ziyade VI. (XII.) yüzyıldan sonra yetişen diğer gramer âlimleri gibi şârih ve yorumcu niteliği ağır basan âlimlerden sayılmaktadır. Zira onun zamanında Basra ve Kûfe dil mektepleri arasındaki tartışmalar son bulmuştu. Bundan dolayı İbnü'l-Hâcib önceki ekollerin görüşlerini bir araya getirmiş, onları ustalıkla düzenleyip faydalanılacak bir şekle getirmiştir. İbnü'l-Hâcib'in bu seçmeciliği yanında gramer öğretiminde yaptığı diğer bir değişiklik de Zemahşerî'nin *el-Mufaṣṣal*'ında birleştirdiği sarf ve nahiv konularını daha önce İbn Cinnî ve Ebû Osman el-Mâzinî'nin yaptığı gibi yeniden birbirinden ayırıp her birini ayrı ayrı kitaplar halinde yazmasıdır.

İbnü'l-Hâcib, Doğu İslâm dünyasında gramere dair eserleriyle tanınırken Batı İslâm dünyasında fıkıh ve fıkıh usulüne dair eserleriyle şöhret bulmuştur. İbn Haldûn, onun fıkıhtaki değerini anlatırken *el-Muhtaṣar* adlı eserinin Mağrib'de Mâlikî mezhebinin programı haline geldiğini söyler (*Mukaddime*, III, 1059). Kahire'de İbnü'l-Hâcib ile defalarca görüştüğünü belirten İbn Hallikân, "Her görüşmemde fıkıh, Arap dili ve edebiyatıyla ilgili zor gördüğüm yerleri sorar ve çok doyurucu cevaplar alırdım" diyerek onun derin bilgisine dikkat çekmektedir. Ebû Şâme de İbnü'l-Hâcib'in Mâlikî mezhebini ayakta tutanlardan biri olduğunu kaydettikten sonra onun çeşitli ilimlerdeki kabiliyet ve bilgisine, yüksek şahsiyetine, azim ve tevazuuna, münazara ilmindeki üstünlüğüne ve fesahatine işaret etmektedir.

Seyfeddin el-Âmidî ile hoca-talebe ilişkisi bilinmemekle birlikte fıkıh usulünde onun yolunu takip eden İbnü'l-Hâcib, Gazzâlî ve Âmidî'nin mantık kurallarına, usul ilminde aktif bir rol vermesini daha da ileri götürerek mantığı usul ilminin bir parçası haline getirmiş, dil bilimini de daima devrede tutmuştur. Bu alanda telif ettiği eserlerinin girişinde mantık ve dil kurallarının yer aldığı iki ayrı bölüm bu-

lunmaktadır. İbnü'l-Hâcib'in usul ilminde mantığa merkezî bir konum vermesi ve dil kurallarını da mantığa irca ederek açıklaması, sonraki dönem usulcülerince hem geleneksel çizgiden sapma olarak görüldüğü, hem de dil alanının imkânlarını belirli mantık kuralları arasına sıkıştırdığı için eleştiri konusu olmuştur.

İbnü'l-Hâcib'in öğretim amaçlı (didaktik) manzum eserleri yanında tabakat kitaplarında bazı kıtalarına da rastlanmaktadır. Bunlar aslında şair olmayan âlimlerin yazdıkları gibi tekellüflü şiirlerdir. Nitekim *el-Kâfiye*'sini *el-Vâfiye* adıyla manzum hale getirdikten sonra anlaşılmadığını görünce bizzat kendisi onu şerhetmek mecburiyetinde kalmıştır.

Eserleri. A) Nahiv. 1. ***el-Kâfiye****. Nahivle ilgili muhtasar bir mukaddime olup Doğu İslâm dünyasında nahiv öğretimi konusunda ilk sırada gelen eserlerden biridir. Kitaba başta müellifi olmak üzere birçok âlim tarafından 100 civarında şerh, bu şerhlerden her birine hâşiyeler, bu hâşiyelere de birkaç ta'lik yazılmıştır (Abdurrahman el-Câmî, neşredenin girişi, I, 31-41; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1370-1376; Ömer Ferruh, III, 559-561; Brockelmann, *GAL*, I, 367-370; *Suppl.*, I, 531-535). Başta Roma (1591) olmak üzere Floransa, İstanbul, Bulak, Kahire, Kazan, Taşkent, Beyrut, Bombay, Leknev, Kalküta, Delhi ve Kanpûr gibi şehirlerde defalarca basılan *el-Kâfiye* (Serkîs, I, 72; Ömer Ferruh, III, 559-560; Sâlihiyye, II, 122-123) son olarak Târık Necm Abdullah tarafından tahkik edilerek *el-Kâfiye fi'n-naḥv* adıyla yayımlanmıştır (Cidde 1407/1986). Eser Batı dillerine, ayrıca Farsça ve Türkçe'ye defalarca tercüme edilmiştir. **2.** ***Şerḥu'l-Kâfiye*** (İstanbul 1311). **3.** ***Şerḥu'l-Vâfiye fî naẓmi'l-Kâfiye***. İbnü'l-Hâcib *el-Kâfiye*'yi, Kerek Emîri el-Melikü'n-Nâsır Dâvûd'a okutmak için *el-Vâfiye* adıyla manzum hale getirmiş, daha sonra da onu şerhetmiştir. Bu şerh Mûsâ Bennây el-Alîlî tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır (Necef 1400/1980). **4.** ***el-Îżâḥ fî şerḥi'l-Mufaṣṣal***. Zemahşerî'nin eserinin şerhi olup Mûsâ Bennây el-Alîlî eseri tahkik ederek iki cilt halinde yayımlamıştır (Bağdad 1402/1982). **5.** ***el-Ḳaṣîdetü'l-müveşşaḥa bi'l-esmâ'i'l-mü'enneşeti's-semâʿiyye***. Yirmi üç beyitlik bir risâledir (Tahran 1274; Meydânî'nin *es-Sâmî fi'l-esâmî* adlı eseri kenarında Bulak 1293, 1296; Kanpûr 1278; Beyrut 1908). Eser ayrıca Târık Necm Abdullah (Ürdün 1405/1985) ve İhsan Ca'fer (*el-Lisânü'l-ʿArabî*, XXI [Rabat 1983], s. 27-30) tarafından tahkik edilerek basılmıştır. **6.** ***el-Emâli'n-naḥviyye***. Zemahşerî'nin *el-Mufaṣṣal*'ı ve kendisinin *el-Kâfiye*'sindeki bazı konularla bir kısım âyetlerdeki nahiv meseleleri hakkındaki açıklamaları ihtiva eder. Hâdî Hasan Hammûdî (I-IV, Beyrut 1405/1985), Fahr Sâlih Süleyman Kadâre (I-II, Beyrut 1409/1989) ve Adnân Sâlih Mustafa (I-II, Devha 1406/1986) tarafından yayımlanmıştır. **7.** ***Risâle fi'l-ʿaşr***. "Aşr" (on) kelimesinin "evâil" ve "evâhir"le kullanımından bahseden bu iki sayfalık risâleyi Hâdî Hasan Hammûdî *el-Emâlî*'nin ekinde neşretmiştir (Beyrut 1405/1985; *el-Emâlî*, IV, 160-163). İbnü'l-Hâcib'in Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ına bir şerhiyle *el-Müktefî li'l-mübtedî şerḥu Îżâḥi Ebî ʿAlî el-Fârisî* adlı bir eserinin bulunduğu da kaydedilmektedir.

B) Sarf. 1. ***eş-Şâfiye****. Yazıldığı günden itibaren esere başta müellifi olmak üzere çeşitli âlimler tarafından Arapça, Farsça ve Türkçe elli beş civarında şerh yazılmış, ayrıca Batı dillerine, Türkçe ve Farsça'ya tercümeleri yapılmıştır (*eş-Şâfiye*, neşredenin girişi, s. 33-53; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1020-1022; Ömer Ferruh, III, 560-561; Brockelmann, *GAL*, I, 370-371; *Suppl.*, I, 535-537). *eş-Şâfiye* Kalküta (1220), Bulak (1240), Kahire (1258, 1324), Kanpûr (1267), İstanbul (1268, 1310), Leknev (1278) ve Dehli'de (1278, 1321) defalarca şerhli ve şerhsiz olarak basılmıştır. **2.** ***Şerḥu'ş-Şâfiye***. Birçok nüshası bulunan eser Hasan Ahmed el-Osman tarafından tahkik edilmişse de henüz yayımlanmamıştır (*eş-Şâfiye*, neşredenin girişi, s. 29). **3.** ***Cemâlü'l-ʿArab fî ʿilmi'l-edeb*** (*Keşfü'z-zunûn*, I, 593; II, 1847).

İbnü'l-Hâcib'in *el-Maḳṣadü'l-celîl fî ʿilmi'l-Ḫalîl* adıyla kaleme aldığı aruz ilmine dair manzum eseri Georg Wilhelm Freytag tarafından Almanca tercümesiyle birlikte *Darstellung der arabischen Verskunst* adlı eser içinde (s. 334-371) neşredilmiş (Halle 1830), daha sonra da Muzaffer-i Bahtiyâr tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır (*Kitâbdârî*, Tahran 1368 hş., XII, 39-50). Eser üzerine yazılan şerhlerden (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1134) İbn Vâsıl'ın *ed-Dürrü'n-naḍîd fî şerḥi'l-Ḳaṣîd*'ini Muhammed Âmir Ahmed Hasan neşretmiş (Minye 1987), Cemâleddin el-İsnevî'nin *Nihâyetü'r-râġıb fî şerḥi ʿarûżı İbni'l-Ḥâcib* adlı şerhini ise Salâh Şa'bân tahkik ederek yayımlamıştır (Beyrut 1989).

C) Fıkıh ve Fıkıh Usulü. 1. ***Müntehe's-sûl (su'âl) ve'l-emel fî ʿilmeyi'l-uṣûl ve'l-cedel***. Kelâmcıların metoduyla kaleme alınmış usûl-i fıkıh literatürünün orta dönem örneklerinden biridir (İstanbul 1326/1908; Kahire 1326/1908; Beyrut 1405/1985). Eserin kaynakları arasında Seyfeddin el-Âmidî'nin *el-İḥkâm*'ı ile Gazzâlî'nin *el-Müstaṣfâ*'sı başta gelir. **2.** ***el-Muḫtaṣar**** (*Muḫtaṣarü'l-Müntehâ, el-Muḫtaṣarü'l-uṣûlî, Muḫtaṣarü'l-uṣûl*). Önceki eserin muhtasarı olup aslından daha fazla tutulmuş ve üzerine birçok şerh, hâşiye ve tahrîc çalışması yapılmıştır (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1853-1857; Brockelmann, *GAL*, I, 372-373; *Suppl.*, I, 537-538). Eser, Muhibbullah b. Abdüşşekûr el-Bihârî'nin *Müsellemü'ṡ-ṡübût*'u ile beraber basılmış (Kahire 1326/1908), ayrıca Kādî Adudüddin el-Îcî'nin şerhiyle İstanbul'da (1307) yine Kādî Adudüddin el-Îcî'nin şerhi, Teftâzânî ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin bu şerh üzerindeki hâşiyesi ve Hasan el-Herevî'nin Cürcânî hâşiyesine dair ta'likatı ile birlikte Bulak'ta (1316-1319/1898-1901) yayımlanmıştır. **3.** ***Câmiʿu'l-ümmehât***. *el-Muḫtaṣar*'dan ayırt edilmesi için *el-Muḫtaṣar fi'l-fürûʿ, el-Muḫtaṣarü'l-ferʿî* ve *Fürûʿu İbni'l-Ḥâcib* adlarıyla da tanınan eser Mâlikî fıkhına dairdir. İbnü'l-Hâcib bu kitabını yazarken İbn Şâs'ın *el-Cevâhirü'ṡ-ṡemîne fî meẕhebi ʿâlimi'l-Medîne* adlı eseriyle diğer bazı eserlerden de istifade etmiştir. Müellifin, Mâlikî mezhebinin Mısır ve Mağrib kollarını birleştirdiği (İbn Haldûn, III, 1059) bu eseri diğer mezhep mensuplarınca da takdir edilmiştir. Nitekim İbn Ferhûn, Şâfiî âlimlerinden İbnü'z-Zemelkânî'nin, "Mâlikîler'in elinde bulunan bu eser gibi başka bir muhtasar yoktur" dediğini rivayet etmektedir. Mısır'da yazılan kitabın Ebû Ali Nasırüddin ez-Zevâvî tarafından Bicâye'ye götürüldüğü, oradan da Mağrib'e yayıldığı söylenmektedir (*a.g.e.*, a.y.; Mahlûf, s. 167). Kitap üzerine İbn Râşid el-Kafsî, Halîl b. İshak el-Cündî, Muhammed b. Abdüsselâm el-Ümevî, Ahmed b. Yahyâ el-Venşerîsî, İbn Merzûk el-Hatîb ve İbn Ferhûn'un da aralarında bulunduğu otuz kadar âlim şerh yazmış, ancak bunlardan pek azı günümüze ulaşmıştır (şerhlerin bir listesi ve bazılarının yazma nüshaları için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 373; *Suppl.*, I, 538; İbn Ferhûn, *Keşfü'n-nikâb*, neşredenlerin girişi, s. 39-42; Abdülazîz Binabdullah, s. 63-64, 133). İbn Ferhûn, *Teshîlü'l-mühimmât fî şerḥi Câmiʿi'l-ümmehât* adlı şerhine mukaddime olarak kaleme aldığı *Keşfü'n-niḳâbi'l-ḥâcib min muṣṭalaḥi İbni'l-Ḥâcib'de* (nşr. Hamza Ebû Fâris – Abdüsselâm eş-Şerîf, Beyrut 1990) *Câmiʿu'l-ümmehât*'ta kul-

lanılan bazı terimleri açıklamıştır. *Câmi'u'l-ümmehât* Ebû Abdurrahman el-Ahdar el-Ahdarî tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır (Beyrut 1419/1998).

İbnü'l-Hâcib'e Nisbet Edilen Eserler. 1. *'Akîdetü İbni'l-Hâcib** (*Uşûlü'd-dîn*). Eseri Kâtib Çelebi yalnız İbnü'l-Hâcib diye kaydettiği bir âlime nisbet etmektedir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1157). İbnü'l-Hâcib künyesiyle tanınan başka âlimler de bulunduğuna göre bu eserin Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'e aidiyeti şüphelidir. 2. *Mu'cemü'ş-şüyûh*. İbnü'l-Hâcib künyesiyle bilinen Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Mansûr el-Emînî'ye (ö. 630/1233) ait olup yanlışlıkla Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'e nisbet edilmiştir (*a.g.e.*, II, 1735). 3. *Zeyl 'alâ Târîhi Dımaşk*. Bu eser de Ebû Hafs Ömer'e ait olduğu halde başta Kâtib Çelebi olmak üzere (*a.g.e.*, I, 294) bazı müelliflerce Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'e izâfe edilmiştir. 4. *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezûliyye*. Brockelmann bu eseri İbnü'l-Hâcib'e nisbet ederek bir nüshasının Fas'ta Câmiu'l-Karaviyyîn'de bulunduğunu ifade etmişse de (*Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, V, 342, 350) ona aidiyeti şüphelidir. 5. *Şerhu'l-Hâdî*. Gramere dair olan eser İzzeddin ez-Zencânî'ye ait olup yanlışlıkla İbnü'l-Hâcib'e nisbet edilmiştir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 2027).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye fî 'ilmi't-taşrîf* (nşr. Hasan Ahmed el-Osman), Beyrut 1415/1995, neşredenin girişi, s. 15-53; a.mlf., *el-Emâli'n-nahviyye* (nşr. Hâdî Hasan el-Hammûdî), Beyrut 1405/1985, I, 143; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 9-19; *a.e.* (nşr. Fahr Sâlih Süleyman Kadâre), Beyrut 1409/1989, neşredenin girişi, I, 13-95; a.mlf., *el-Kaşîdetü'l-müveşşaha bi'l-esmâ'i'l-mü'enneseti's-semâ'iyye* (nşr. Târık Necm Abdullah), Beyrut 1411/1991, neşredenin girişi, s. 5-65; a.mlf., *el-Makşadü'l-celîl fî 'ilmi'l-Halîl* (nşr. Muzaffer-i Bahtiyâr, *Kitâbdârî*, XII, Tahran 1368 hş. içinde), s. 39-50; a.mlf., *el-Kâfiye fi'n-nahv* (nşr. Târık Necm Abdullah), Cidde 1407/1986, neşredenin girişi, s. 9-56; Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravżateyn*, s. 182; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 248-250; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtaşar*, III, 168-169; Abdülbâkî b. Abdülmecîd el-Yemânî, *İşâretü't-ta'yîn fî terâcimi'n-nühât ve'l-lugaviyyîn* (nşr. Abdülmecîd Diyâb), Riyad 1406/1986, s. 204-205; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XXIII, 264-266; a.mlf., *el-'İber*, III, 254-255; a.mlf., *Ma'rifetü'l-kurrâ'* (Altıkulaç), III, 1287-1289; Ca'fer b. Sa'leb el-Üdfüvî, *et-Tâli'u's-sa'îdü'l-câmi' esmâ'e nücebâ'i's-Sa'îd* (nşr. Sa'd M. Hasan), Kahire 1966, s. 352-357; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, III, 9; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, IV, 114-115; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 176; a.mlf., *Tuhfetü't-tâlib bi-ma'rifeti ehâdîsi Muhtaşarı İbni'l-Hâcib* (nşr. Abdülganî b. Humeyd b. Mahmûd el-Kübeysî), Mekke 1406, neşredenin girişi, s. 43-52; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, II, 86-89; a.mlf., *Keşfü'n-nikâbi'l-hâcib min muştalahi İbni'l-Hâcib* (nşr. Hamza Ebû Fâris – Abdüsselâm eş-Şerîf), Beyrut 1990, neşredenlerin girişi, s. 7-25, 39-42; İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 1059, 1066; *a.e.* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, II, 1060-1061; Fîrûzâbâdî, *el-Bülğa fî terâcimi e'immeti'n-nahv ve'l-luġa* (nşr. Muhammed el-Mısrî), Küveyt 1407/1987, s. 143-144; İbnü'l-Cezerî, *Ġâyetü'n-Nihâye*, I, 508-509; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, VI, 360; Abdurrahman el-Câmî, *el-Fevâ'idü'ż-Żiyâ'iyye: Şerhu Kâfiyeti İbni'l-Hâcib* (nşr. Üsâme Tâhâ er-Rifâî), Bağdad 1403/1983, neşredenin girişi, I, 9-41; Sübkî, *Tabakât* (Tanâhî), VIII, 210, 218-230; Süyûtî, *Buġyetü'l-vu'ât*, II, 134-135; a.mlf., *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 456; Nuaymî, *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris* (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Kahire 1988, II, 3-5; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, I, 138-140; *Keşfü'z-zunûn*, I, 162, 212, 294, 593; II, 1020-1022, 1134, 1157, 1370-1376, 1427, 1539, 1625, 1735, 1774, 1847, 1853-1857, 1998, 2027; İbnü'l-İmâd, *Şezerât* (Arnaût), VII, 405-407; Hânsârî, *Ravżâtü'l-cennât*, V, 176-181; Serkîs, *Mu'cem*, I, 71-72, 596; II, 1332; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, s. 167-168; Brockelmann, *GAL*, I, 367-373; *Suppl.*, I, 531-539; *a.e.* (Ar.), V, 342; C. Zeydân, *Âdâb* (Dayf), III, 56-57; Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, Kahire 1968, s. 343-346; Târık Abdüavn el-Cenâbî, *İbnü'l-Hâcib en-nahvî: Âsâruhû ve mezhebüh*, Bağdad 1972; Abdullah Mustafa el-Merâgî, *el-Fethu'l-mübîn*, Beyrut 1394/1974, II, 65-66; Hacvî, *el-Fikrü's-sâmî*, II, 231; Şa'bân Muhammed İsmâil, *Uşûlü'l-fıkh: Târîhuhû ve ricâlüh*, Riyad 1401/1981, s. 244-245; Ömer Ferruh, *Târîhu'l-edeb*, III, 559-562; Abdülazîz Binabdullah, *Ma'lemetü'l-fıkhi'l-Mâlikî*, Beyrut 1403/1983, s. 63-64, 133; E. Fendik, *İktifâ'ü'l-kanû'*, Kum 1409, s. 305-306; Abdülâl Sâlim Mekrem, *el-Medresetü'n-nahviyye fî Mışr ve'ş-Şâm fi'l-karneyni's-sâbi' ve'ş-şâmin mine'l-hicre*, Beyrut 1410/1990, s. 56-92; Abdülkerîm Muhammed el-Esed, *el-Vasît fî târîhi'n-nahvi'l-'Arabî*, Riyad 1413/1992, s. 203-206; Sâlihiyye, *el-Mu'cemü'ş-şâmil*, II, 121-124; İsâm Nûreddin, *Ebniyetü'l-fi'l fî Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, Beyrut 1418/1997, s. 25-108; Mehmet Türkmen, "İbn-i Hâcib", *EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 3, Kayseri 1989, s. 333-346; İbrahim Yılmaz, "İbnu'l-Hâcib, Hayatı Eserleri ve el-Kâfiye Adlı Eserinin İncelenmesi", *EAÜİFD*, sy. 13 (1997), s. 469-492; Moh. Ben Cheneb, "İbnülhâcib", *İA*, V/2, s. 856-857; H. Fleisch, "Ibn al-Hādjib", *El²* (Fr.), III, 804-805; Îrân Nâz Kâşyân, "İbn Hâcib", *DMBİ*, III, 296-299.

 Hulûsi Kılıç

İBNÜ'l-HADDÂD el-KİNÂNÎ
(ابن الحدّاد الكنانى)

Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kinânî el-Mısrî
(ö. 344/955)

Şâfiî fakihi ve Mısır kadısı.

24 Ramazan 264 (30 Mayıs 878) tarihinde doğdu. Dedelerinden biri demircilik yaptığı için İbnü'l-Haddâd lakabıyla tanındı. Ebû Yezîd Yûsuf b. Yezîd el-Karâtîsî, Ebü'z-Zinbâ' Ravh b. Ferec, Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer el-Bağdâdî ve Nesâî'den hadis dinledi. Özellikle Nesâî'den çok faydalandı ve yalnız ondan hadis rivayet etti. Ebû Saîd Muhammed b. Akîl el-Firyâbî, Bişr b. Nasr, Ebû Ubeyd İbn Harbûye, Ebü'l-Hasan Mansûr b. İsmâil ed-Darîr et-Temîmî ve Ebû İshak el-Mervezî'den fıkıh, Muhammed b. Vellâd'dan Arapça okudu. 310 (922) yılında gittiği Bağdat'ta Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Niftâveyh, Ebû Bekir İbnü's-Sayrafî ve Ebû Saîd el-İstahrî ile görüştü. Aralarında Ebû Muhammed İbn Zûlâk, Ebû Mansûr Muhammed b. Sa'd el-Bârûdî ve Ebû Bekir Yûsuf b. Kāsım'ın da bulunduğu âlimler kendisinden rivayette bulundular.

Zamanında Mısır'daki Şâfiî fakihlerinin önde gelenlerinden biri olan ve mezhep imamının usul ve kaidelerine bağlı kalarak ictihadda bulunan fıkıh âlimlerinden (ashâbü'l-vücûh) kabul edilen İbnü'l-Haddâd (bazı görüşleri için bk. Sübkî, III, 83-98) aynı zamanda kıraat, hadis, ricâl, hilâf, nahiv, ferâiz, lugat, şiir, tarih ve neseb ilimlerinde de bilgi sahibiydi. Muhakeme usulü alanında derin vukufu vardı. Mısır'da kadı nâibliği, kadılık, müderrislik ve müftülük yaptı. 15 Zilkade 324'te (4 Ekim 936) Emîr Muhammed b. Tuğc el-İhşîd, İbn Ebû Zür'a'yı Mısır kadılığına tayin edince Bağdat'tan ahidnâmesi gelinceye kadar kadılık ve mezâlim görevini İbnü'l-Haddâd'a tevdi etti. 29 Rebîülâhir 325'te (16 Mart 937) ahidnâme gelince görevini İbn Ebû Zür'a'ya teslim etti ve onun vefatına kadar (10 Zilhicce 327 / 28 Eylül 939) nâiblik görevini sürdürdü. Cemâziyelevvel 333'te (Ocak 945) asaleten Mısır kadılığına getirildi ve dokuz ay görev yaptıktan sonra 23 Muharrem 334'te (4 Eylül 945) azledildi. Daha sonra Ömer b. Hasan el-Hâşimî'ye de (948-951) nâiblik yaptı.

İbadete düşkünlüğü ile tanınan İbnü'l-Haddâd, Nesâî'nin *Haşâ'işu Emîri'l-mü'minîn 'Alî* adlı eserini rivayet etmesi ve bazı sözleri sebebiyle Şîîlik'le suçlanmıştır. 27 Muharrem 344'te (23 Mayıs 955) hac dönüşü rahatsızlanarak Kahire'de vefat etti ve Mukattam dağının eteğinde babası ile annesinin kabrinin yanına defnedildi. 345 yılında öldüğü de rivayet edilmektedir.

Eserleri. 1. *el-Fevâ'id*. Günümüze ulaşan tek eseridir (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 63/2, 20 vr.). 2. *el-Fürû'* (*el-Fürû'u'l-müvelledât*). Esere Kaffâl el-Mervezî, Ebü't-Tayyib et-Taberî ve Ebû Ali es-Sincî gibi âlimler tarafından şerh yazıldı-